

Douwe Draaisma **Metafory paměti** (výběr)

Rozšíření knihy znamenalo rozmnožení nejen psaného slova, ale i obrazu. Dlouhou dobu panoval názor, že laici ve středověku byli odkázáni na vizuální znázornění, jako jsou obrazy svatých, malby, fresky a alegorická vyobrazení a že katedrála byla pro nevzdělanou obec věřících biblí z kamene a skla. Ale tato interpretace nechává nevyvětlenou hojnost „picturae“ v knihách, které byly speciálně určeny pro vybraný okruh vzdělanců.³⁸ Miniatury a kresby na okraji nebyly jen pouhou zjednodušenou alternativou slov; jejich úkolem bylo to, co se skrývá v etymologii slova „ilustrace“, osvětlovat text, aby nacházel lépe cestu do paměti. Když v roce 600 biskup Serenus z Marseille nechal ve svém kostele zničit všechny obrazy z obavy, aby jeho sbor nepropadl modloslužebnictví, vytkl mu Řehoř Veliký, že paměť má dvě hlavní brány, sluch a zrak, a že si tedy můžeme opatřit přístup k paměti dvěma cestami – slovem a obrazem. Řehoř zastával názor, že kostely a knihy musejí být tudíž vyzdobeny obrazy a malbami svatých.

Bylo by však omylem se domnívat, že kniha ve starověku a ve středověku začala být považována za *alternativu* lidské paměti, jako prostředek k odlehčení paměti písemným záznamem toho, co by jinak bylo nutné si zapamatovat. V mnišské tradici měla kniha sloužit jako *podpora* paměti, měla usnadňovat zapamatování. Tento přístup k psanému slovu se liší od současného vztahu mezi písmem a pamětí. Tam, kde si v dnešní době říkáme: „to si musím zapamatovat, dokud si to nezapišu“, si středověký člověk myslel: „Musím si to napsat, abych si to lépe zapamatoval.“ Když si na rozhraní starověku a středověku svatý Jeroným stanoví úkol: „Pečlivým čtením a každodenní meditací musí moje srdce vybudovat knihovnu pro Krista“, pak je to jeho srdce, centrum individuálního prožívání víry, v němž Jeroným shromažďuje znalosti, nikoliv v knize či klášterní knihovně.³⁹

Co stálo v knihách, mělo nakonec najít cestu do osobní paměti. Snad nejvýstižněji je tento vztah mezi písmem a pamětí vyjádřen v příběhu Řehoře Velikého o opatu Equitiovi. Tento Equitius nosil při svých cestách na obou bocích kožený *sacculus* plný svatých kodexů. Zastavoval lidi, které potkával, píše Řehoř, načež vytáhl kodex a „nechal prýstit prameny Písma, aby tak zavláhl lada jejich paměti“.⁴⁰ Znovu opakujeme: tento proud plynul z kodexu do paměti, nikoliv naopak.

Co bylo zaznamenáno v kodexu nebo knize, mělo zpravidla náboženský původ. Žalmy, evangelia, liturgie – to, co stálo za uchování v písemné paměti, tvořilo jednotu s tím, co vyplývalo z Písma. Kniha se tak stala v křesťanské ikonografii stálým atributem proroků a evangelistů, církevních otců a světců, písařích nebo čtoucích.⁴¹

Mnišský zvyk naslouchat při jídle předčítání, napájet se Písmem, žít ve Božím slovem, vedl jakoby sám od sebe k metafoře paměti jako žaludku. To, že Boží slovo měl člověk přijímat jako potravu, mělo původ ve Starém zákoně. Prorok Ezechiel spatřil ve zjevení, jak k němu Pán natahuje ruku se svítkem, aby jedl: „Rozvinul jej přede mnou a byl popsán na vnitřní i vnější straně; byly na něm napsány žalozpěvy, lkání a bědování. Řekl mi: ‚Lidský synu, sněz, co máš před sebou, sněz tento svítek a jdi, mluv k izraelskému domu.‘ Otevřel jsem tedy ústa a on mi dal ten svítek sníst. Řekl mi: ‚Lidský synu, nakrm své břicho a naplň své útroby tímto svítkem, který ti dávám.‘ Snědl jsem jej a byl mi v ústech sladký jako med.“ (Ezechiel 2,10–3,3)⁴² Předčítání u jídla zapadalo do tradice, kdy se slova nejen ochutnávala, ale i žvýkala: mnoho středověkých rukopisů obsahuje iniciály iluminovaných incipitů, v nichž se kouše, žvýká, ukusuje, jako by čtenář nechával v textu stopy svých zubů.⁴³ Studium se mělo uskutečňovat v porcích, přesyacení zabraňovalo dobrému trávení. Přemýšlení o přečteném, tím, že si je člověk zpětně vyvolával ve vzpomínce, bylo jako přežvykování, *ruminatio*.

Ve 12. a 13. století se k mnišské tradici začala připojovat tradice scholastická. Stále rostoucí význam teologického vzdělání, poskytovaného již nikoliv jen v klášterních školách, ale i na prvních univerzitách, udělil knize nový statut.⁴⁴ Celoživotní obeznámenost s (nahlas předčítaným) textem, která byla možná v kláštorech, nemohlo univerzitní vzdělání v teologii poskytnout; čas byl omezený a při přednáškách muselo být pro studenty k dispozici více exemplářů téže knihy. Díky menšímu písmu a tenčímu pergamenu se stala bible ve 13. století přenosnou, jednodílnou knihou, což cestujícím studentům a pedagogům umožňovalo brát si s sebou vlastní exemplář.

Při studiu teologie vznikala potřeba kompendií, příruček a souhrnů komentářů. Asi v roce 1250 vyšla biblická konkordance, po níž následovaly rejstříky k dílu církevních otců, což byly knihy, které nebyly určeny ke čtení, ale k vyhledávání příslušných míst. Tato nová funkce – pomůcka ke zpřístupnění externí paměti – s sebou přinesla novou formu knihy. Po konkordanci se objevily první knihy vybavené obsahem a abecedním věcným rejstříkem. Vyhledávání pasáží usnadňovaly paragrafy, klíčová hesla na okraji, záhlaví, červené a modré iniciály, odkazy, prameny k citacím, vlastní jména, zvyrazněná červeným inkoustem. Ve studijních příručkách vznikala nový pořádek lém-mat, stále častěji v abecedním rozdělení, odchylném od lineárního průběhu, vedoucího od začátku ke konci.

Na konci 15. století, asi padesát let po vynálezu knihtisku, je sbírání knih do vlastní knihovny vysmíváno jako lidská marnost. Již v první kapitole díla Sebastiana Branta z roku 1494 *Das Narrenschiff* (Loď bláznů) se setkáváme s domyšlivým, obryleným učencem, na něhož můžeme dodnes narazit v komiksech, který je obklopen knihami, jež napsal dole označuje za „zbytečné“ (viz obr. 4). Úcta k psanému slovu, která našla svůj intenzivní výraz ve středověké ikonografii, začíná mizet, což je vývoj, který vynález knihtisku a stále větší podíl světské literatury nevyvolává, nýbrž urychluje. Století mezi rokem 1500 a 1600 znamená při zdvojnásobení obyvatelstva čtrnáctinásobný nárůst produkce knih. Kniha se změnila z unikátu v sériový výrobek. Vycházela početná vydání, od poloviny 15. století stále častěji tištěná na papíře místo na pergamenu. Pomalu, ale jistě se kniha měnila z luxusní rarity v každodenní praktický nástroj, který měl, stejně jako jiné užité předměty, omezenou životnost.

Na počátku 17. století dosáhl pokles prestiže dna. „Máme již obrovský chaos knih. Utlačují nás, oči nás bolí od čtení, prsty nás bolí od listování,“ napsal Robert Burton ve své *Anatomy of Melancholy* (1621). Kniha jako metafora tím postupně získá jiný význam. Knihy již nebyly spojovány se stálostí, s pamětí, která brání pomijivosti, ale naopak s konečností, marností, nicotností pozemského. Knihy se stávají symbolem *vanitas*, marnosti.⁴⁷ Na anonymním španělském *Zátiší s knihami*, je patrná degradace: knihy jsou zničené, kožené obaly jsou zohýbané a zvrásněné a nejsou již schopny chránit papír. Opotřebené husí pero a přesýpací hodiny zdůrazňují dočasnost knihy.

Na desítkách zátiší ze 17. století figurují stohy knih vršících se bez ladu a skladu, stejně jako vystavené ovoce, květiny nebo lovecká kořist, jako *topos* pomijivosti. Mezi knihami jsou umístěny lebký, přesýpací hodiny, zhaslé svíčky, převržené poháry, ale i loutny a violy, protože hudba byla – tehdy ještě – nejprchavějším ze všech umění. Obklopena vším, co bylo dočasné a nestálé, jevila se kniha jako protiklad toho, co symbolizovala ve starověku a středověku.

Existovala pouze jediná kniha, která unikala tomuto převrácení symboliky (viz obr. 7). Na počátku 18. století složil pietista Jan Luyken sloku:

*Eén Boek, gedrukt in t Hert als was
Is meer als duizend in de kas*[t].⁴⁸

Což přeloženo do češtiny, zní:

*Jediná kniha, otištěná v srdci jako ve vosku,
je víc než tisíc ve skříni.*

Tak se smísil Platónův vosk a Aristotelovo srdce s holandskou zbožností pietistického rázu a přinejmenším kniha knih zůstala ještě spojena s pamětí.